

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXELOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ƏLİYEVƏ HƏBİBƏ MİRPAŞA QIZI

**AZƏRBAYCANDA ORTA ƏSRLƏRƏ AİD METAL
ƏŞYALAR ÜZƏRİNDƏ
ƏRƏB - FARS - TÜRKDİLLİ KİTABƏLƏR**

5505.02- Arxeologiya

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı- 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin «Numizmatika və epiqrafika» elmi-fond şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Məşədixanım Sədulla qızı Nemət**
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru,
professor

Rəsmi opponentlər: **Tarix Meyrut oğlu Dostiyev**
tarix elmləri doktoru

Şahin Fazil oğlu Fərzəliyev
tarix elmləri doktoru, professor

Aparıcı elmi müəssisə : **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji**
Universitetin «Ümumi tarix» kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdində 5505.02- «Arxeologiya» ixtisası üzrə tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD 01. 171 Dissertasiya Şurasının «_29_»_01_ 2014-cü il tarixli iclasında saat «_____» keçiriləcəkdir.

Ünvan: 370143. Bakı şəhəri, H. Cavid prospekti, 31

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat «_____» _____2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Səfər Hüseyn oğlu
Aşurov

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hələ eneolit dövründə metalın-misin kəşf və emal olduğu bir zamanda zəngin metal yataqlarına malik olan Azərbaycanda ilkin metallurgiya və metalışləmə ocaqları yaranmış, metalışləmə sənətinin sirlərinə yiyələnən mahir Azərbaycan ustaları çeşidli metallardan çeşidli bədii-bəzək əşyaları, məişət-əmək məmulatı və əsləhə hazırlamışlar.

Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinin, dekorativ tətbiqi sənət tarixinin tədqiqi işində müxtəlif dillərdə yazılmış çoxlu məxəzlər ilə yanaşı, metaldan hazırlanmış maddi mədəniyyət nümunələri də mühüm yer tutur. Azərbaycan ərazisində aparılan uzunmüddətli və geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində tariximizin müxtəlif dövrlərinə aid çoxlu nadir maddi mədəniyyət nümunələri aşkara çıxarılmışdır.

Həmin tapıntıların bir qismi Azərbaycan tarixinin bir çox qaranlıq məqamlarını işıqlandıran epigrafik abidələrimizdir. Epigrafik abidələr insan oğlunun özünü dərk etməyə başladığı ilk qayaüstü rəsmlərdən ən geniş yayılmış əlifbalara qədər olan yazı örnəkləri üzərində qalmaqdadır. Fərqli dövrlərdə, fərqli əlifbalarda, fərqli mövzularda və fərqli materiallar üzərində işlənmiş yazılı kitabələrin oxunması və şərhli Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərinin dərinə və hərtərəfli araşdırılması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Orta əsr sənətkarlarının istehsal etdikləri nəfis sənət nümunələri dövrün iqtisadi, siyasi və sosial vəziyyətini özündə əks etdirir. Bu nümunələr ayrı-ayrı şəhərlərdə istehsal prosesinin təşkili, istehsal münasibətlərinin mövcud durumu və məmulat istehsalının təkmilləşmə dinamikası barədə də geniş məlumat verir. Həmin əşyalar üzərindəki ornament və epigrafik yazılar isə xalqımızın adət-ənənəsini, məişətini, dini inanclarını və yüksək bədii zövqünü əks etdirir. Bədii metalışləmə və dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri üzərindəki yazı və ornamentlər ta qədim dövrlərdən Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi dünyasını özündə əks etdirən əsas ünsürlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycanın VII əsrin sonu- VIII əsrin əvvəllərində Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılması, beləliklə də müsəlman dünyasına yaxın və uzaq ölkələrlə fəal iqtisadi və mədəni əlaqələrin bərqərar olması, kifayət qədər geniş coğrafi arealı əhatə edən vahid din olan İslama etiqad, hüquqi və əxlaqi normaların eyniliyi, ərəb dilinin ibadət, elm, rəsmi və ünsiyyət dili kimi yayılması təbiidir ki, maddi və mənəvi mədəniyyətimizdə də öz əksini tapdı. Bununla da tarixi məlumatlarımızıza

əsasən ümumislam mədəniyyəti formalaşdı. İslam dini milliyətindən, irqindən, dinindən asılı olmayaraq bir çox xalqları vahid islam mədəniyyəti altında birləşdirdi. Azərbaycan da bu areala daxil idi. İslam qaydaları və müqəddəs Qurani-Kərim ərəb dilində nazil olduğundan, bu təsir həmin dövrün məhsulu olan sənət əsərləri və epigrafiq kitabələrdə də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan ərazisində qeydə alınan epigrafiq abidələr sırasında ərəb qrafikalı kitabələr qədimliyi, çoxluğu və müxtəlifliyiylə seçilir. Onların da böyük bir qismi bu gün İran, Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstan sərhədləri içində qalan tarixi Azərbaycan torpaqlarındadır.

Yaxın Şərq ölkələrində yaşayan sənətkarların hazırladıqları nəfis və qiymətli metal əşyalar həmçinin Azərbaycan əhalisinin məişətində yer tapa bilmişdir. Belə ki, islam dünyasının müqəddəs məkanları - Məkkə, Mədinə, Kərbəla, Qum, Xorasan kimi dini mərkəzlərə ziyarət edən zəvvarlar həmin şəhərlərdən hədiyyə və xatirə olaraq, Azərbaycana digər bəzək əşyaları ilə yanaşı, metal məmulatları da gətirirdi. Yerli Azərbaycan ustaları belə əşyaların bənzərini hazırlayaraq, onların ornament və ərəb qrafikasının ərəb, fars və türkdilli kitabələrini təkrar və inkişaf etdirirdilər. Bu metal əşyalar arasında böyük oxşarlığa səbəb, Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri idi.

Müxtəlif yollarla yerli ustalar tərəfindən hazırlanan metal məmulatları Azərbaycandan kənara çıxarılırdı. Məhz belə hallarda bir sıra tədqiqatçılar yanlış olaraq, sənət nümunələrimizi İran, hind və digər yabançı ustalara aid edirdilər. Məhz belə tədqiqatçılardan biri də Ermitaj muzeyində qorunan metal əşyaların üzərindəki ərəb qrafikasının ərəb, farsdilli kitabələrini tədqiq edən A.A.İvanovdur. Onun əsərlərində, hətta Azərbaycan ustaları tərəfindən hazırlanmış metal əşyalar belə İrana aid edilir. Şübhəsiz İran metalışləmə sənəti ilə Azərbaycan metalışləmə sənəti arasında oxşarlıqlar vardır. Bu eyniliyin səbəblərindən biri ərəb dilini sıxışdıran fars dili idi. Orta əsrlərdə farsdilli kitabələrdən istifadə edən Azərbaycan ustaları metal məmulatlar üzərində fars klassikləri-Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Möhtəşəm Kaşaninin əsərlərinə müraciət edirdilər.

Azərbaycanın müxtəlif yerlərində - Naxçıvani, Şirvani, Ərdəbili, Təbrizi və s. yerli ustaların isimləri həkk olunan maddi mədəniyyət abidələrimizin əhəmiyyəti çox böyükdür. Yerli azərbaycanlı ustalarının hazırladıqları belə metal məmulatları Azərbaycan maddi mədəniyyətinin ən dəyərli nümunələri hesab olunur. A.A. İvanov isə hətta ustaların qeyd

etdiyimiz nisbələrinə də əhəmiyyət vermədən bu nümunələri Azərbaycana aid etmir. Lakin xüsusi qeyd etməliyik ki, bu maddi mədəniyyət nümunələri bizə əşyaların hazırlanma texnikasından, istehsal olduğu məkəndən, tarixindən, ustaların adlarından zəngin və geniş məlumat verir. Məhz tədqiqata ilk dəfə cəlb olunan orta əsrlərə aid metal əşyalar üzərindəki ərəb, fars və türkdilli kitabələrin araşdırılması belə tədqiqatçılara dəyərli cavabdır.

Qeyd etdiyimiz maddi-mədəniyyət abidələrinin böyük bir qismi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya, Etnoqrafiya, Xüsusi (qiymətli metallar fondu), Silahlar və Bayraqlar fondlarında, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin Metal fondunda və bölgə muzeylərində mühafizə olunur. Şəxsi kolleksiyalarda, antik əşyaların cəmləşdiyi və sərgilərdə saxlanılan və ya nümayiş etdirilən metal əşyalar üzərindəki kitabələr az deyildir. Əlbəttə, tədqiqata cəlb olunan müxtəlif dövrlərə aid və fərqli mövzuda həkk olunan ərəb, fars və türkdilli kitabələrin öyrənilməsi və elmin malına çevrilməsi problemi müasir olduğu qədər də aktualdır.

Azərbaycan xalqının əməyi sayəsində yaranan onun həyat və məişətində geniş formada istifadə olunan el sənətlərimizin böyük və zəngin bir tarixi vardır. Azərbaycan ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, bu ərazidə yaşayan tayfalar ta qədim dövrlərdən başlayaraq, orijinal formalı saxsı qablar, toxuculuq alətləri, məişət qab-qacaqları, silah və bəzək örnəkləri hazırlayıb öz həyat və məişətlərində istifadə etmiş, gələcək nəsillərə zəngin bir irs buraxmışlar. Həmin maddi mədəniyyət nümunələri öz orijinal forması, hazırlanma texnikası və bədii tərtibatı ilə yanaşı, həm də fərqli və nəfis xətt nümunələri ilə işlənən kitabələri ilə elm və sənət adamlarının diqqətini cəlb etmişdir. Elə bu səbəbdən də Azərbaycana gələn əcnəbilər hər zaman bu sənət nümunələrini əldə etməyə böyük maraq göstərmişlər. Müxtəlif zamanlarda Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyah, diplomat və tacirlərin qeyd və gündəliklərində də bu barədə məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Yazılı abidələr orta əsr Azərbaycanın sosial-siyasi, mədəni həyatından nadir məlumatlar verən bəzən yeganə mənbələrdir. Onlara əsasən qədim türk tayfalarının Cənubi Qafqazda məskunlaşma arealı təyin edilmiş və ona əsasən Azərbaycanın tarixi ərazisi müəyyənləşdirilmişdir. Bu da öz növbəsində bizə qarşı bu gün ərazi iddiaları irəli sürən və torpağımızın 20% işğal edən bədxahlarımıza tutarlı cavabdır.

Bununla əlaqədar ümummilli lider Heydər Əliyev 1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi ilə əlaqədar Dövlət Komissiyasının iclasındakı çıxışında Azərbaycanın tarix elmi qarşısında mühüm və ümdə vəzifə qoyaraq demişdir: "Biz ermənilərin bütün bu iddialarının əsassız, uydurma olduğunu beynəlxalq aləmə sübut etməliyik. Bunun üçün əsaslı sənədlər, fundamental elmi, populyar əsərlər yaranmalıdır. Biz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəinki yaşadığımız indiki illərdə, gələcək nəsillər üçün də qoruyub saxlamaqdan ötrü çox güclü bir konsepsiya yaratmalıyıq. Bundan sonra da elə əsərlər yaranmalıdır ki, o əsərlər indiki Ermənistan Respublikası torpaqlarının Azərbaycana məxsus olmasını daim, ardıcıl surətdə sübut etsin".

Ulu öndər Azərbaycanın tarixi abidələrinin mühafizəsi və bərpası ilə yanaşı bizə məxsus olan sənət nümunələrinin də qorunması və digər ölkələrə daşınmasının qarşısının alınması üçün xalqın qarşısında ümdə vəzifələr qoymuşdur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünya muzeylərinin bəzəyi sayılan nadir incilərimiz dünya muzeylərində, şəxsi kolleksiyalarda və əntiq mallar mağazalarında nümayiş etdirilir və İran, rus və hətta erməni incəsənəti kimi təqdim olunur. Odur ki, bu sənət əsərlərimizin tədqiq olunması həqiqi varisi olduğumuzu sübuta yetirir və mövzunun nə dərəcədə aktual olduğunu bir daha təsbit edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqat geniş bir tarixi dövrü əhatə edir. Azərbaycan ustalarının əməyi və fantaziyası sayəsində yaranan, əsrlər boyu xalqın həyat və məişətində geniş istifadə olunan və bizə qədər gəlib çatan el sənəti nümunələri içərisində metal və metalışləmə sənəti nümunələrinin əksəriyyəti orta əsrlər dövrünə aiddir. Təqdim olunan tədqiqat işi XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan XI əsrin əvvəllərindən XX əsrin sonuna aid metal əşyalar - əsasən də bu dövrlərdə istifadə olunan döyüş, müdafiə və odlu silahlar, müxtəlif çeşidli məişət və dini mərasimlərdə istifadə olunan metalışləmə sənətinə aid sənətkarlıq nümunələri üzərindəki ərəb, fars və türkdilli ərəb qrafikalı kitabələrin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bu xronoloji çərçivə daxilində əsas vəzifə azərbaycanlı sənətkarların yaratdıqları sənət nümunələrinin üzərində həkk olunan epigrafik yazıya əsasən Azərbaycana xalqın mədəni irsi olduğunu təsdiqləməkdən ibarətdir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazilərində epigrafik abidələrin öyrənilməsi əsasən XIX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Hələ XVIII əsrdən Qafqaza maraq göstərən rus səyyah və səfirləri, o çümlədən də rus alimləri çarizmin

müstəmləkəçilik siyasətilə bağlı Qafqazın bölgələrində maddi-mədəniyyət abidələrini, siyasi-iqtisadi və mədəni əlaqələri öyrənməyə üstünlük verirdilər. Qafqaz xalqlarının tarixinin öyrənilməsində I Pyotrun (1672-1725) əsas məqsədi Qafqazı ələ keçirmək idi. Bu səbəbdən də Peterburq Şərqsünaslıq Akademiyasının geniş diapazonlu qafqazsünasları cəlb olunmuşdu.

XIX əsrin 30-cu illərində Qafqazın, o cümlədən, Azərbaycanın islam epiqrafik abidələrinin öyrənilməsi işində məşhur şərqşünas alimlər – Azərbaycanın epiqrafik abidələrini tədqiq etmiş N.V.Xanikov, ərəb dilində kufi xətlili Gəncə darvazalarının kitabələrini, 1835-1837-ci illərdə Naxçıvanın epiqrafik abidələrinin təhlilini vermiş akad. X.Fren Azərbaycanın bəzi tarixi abidələrinin estampını çıxararaq, Sank-Peterburqda geniş bir arxiv yaratmağa nail olmuş, akad. B.A.Dorn və İ.A.Bartolomey, şərq ölkələrinə aid numizmatik materialların təyinatını vermişlər. Orta və Yaxın Şərqi, həmçinin Azərbaycan tarixinə dair çox sayda əsərin müəllifi V.V.Bartold, P.S.Savelyev, V.V.Qriqoryev, İ.N.Berezin, L.İ. Lavrov A.A.Kunik və digərləri Azərbaycan və Qafqazın islam epiqrafik yazılarının təhlilini vermişlər.

Məşhur şərqşünas-epiqrafistlərdən biri də V.A.Kraçkovskaya olmuşdur. Onun ən böyük fəaliyyəti XI-XIII əsrlərə aid şirvanlı Şeyx Pir Hüseynin (ölüm tarixi h. 467/1074-75-ci ildə) qəbri ətrafındakı Xanəqahın bədii kaşılarının üzərində nəsx xətti ilə ərəb dilində Qurani-Kərimdən hikmətli kəlamları, Xaqani Şirvani və Cəlaləddin Rumiyə məxsus şerhləri oxuyub araşdırması olmuşdur. V.A. Kraçkovskayanın yazdığına görə, 1907-ci ildə xanəqahda ilk “fəaliyyətə” başlayan Tiflis Qafqazşünaslıq İnstitutunun elmi katibi S.V.Ter-Avetisyan olmuşdur. Ter-Avetisyan kompleksin bir neçə kaşısının təsvir və fotosunu V.A. Kraçkovskaya oxumaq üçün təqdim etmiş və Ter-Avetisyanın xanəqahda olduğu zamandan sonra bütün kaşı parçaları yoxa çıxmışdır. Sonralar həmin nadir incilərin sorağı Avropa muzeylərindən gəlmişdir. Azərbaycanın tanınmış epiqrafçı alimi Məşədxanım Nemət həmin kaşılardan hansı yollarla Sankt-Peterburq Dövlət Ermitajına və Tbilisi İncəsənət muzeyinə gətirilməsi haqqında “Azərbaycan pirləri” kitabında geniş məlumat vermişdir.

Təəssüf hissi ilə onu da bildirməliyik ki, bir sıra müəlliflərin, o cümlədən, A.A.İvanov, L.T.Gözəlyan, L.M. Melikset-Bekovun məqalələrində Azərbaycanın orta əsr epiqrafik abidələri “İran və Hindistanın maddi mədəniyyət nümunələri” kimi qələmə alınmışdır.

XI-XVII yüzilliklərə aid Orta Asiya, Dağıstan və Tatarıstan ərazilərindəki epiqrafik abidələrin tədqiqatçıları A.M.Muxtarovun, A.R.Şıxseyidovun, Q.V. Yusupovun fəaliyyətlərini də qeyd etmək yerinə düşərdi.

Azərbaycan epiqrafik abidələrinin ilk tədqiqatçılarından İ.M.Əzimbəyovun Tbilisi, Naxçıvan və digər bölgələrdəki kitabələrinə, Ə.Ə.Ələsgərzadənin Azərbaycanın epiqrafik abidələrinin təhlilinə, N.M. Miklaşevskayanın XVII-XIX əsrlərə aid Azərbaycan kitabələrinin araşdırmasına, Ə.Q.Hacıyevin maraqlı epiqrafik tapıntıya, Ə.N.Hüseynovun MATM-də qorunan Şirvanşahlar dövlətinin XII əsrə aid şəhər qalasının kitabəsinin tədqiqinə, Fəxrəddin Səfərlinin hazırda Naxçıvan epiqrafik abidələrinin araşdırılmasına həsr olunan əsərləri və digər müəlliflərin orta əsrlər dövrünə aid memarlıq abidələri üzərindəki epiqrafik abidələr haqqında maraq doğuran məqalələri və elmi əsərləri respublikamızda epiqrafika elmi sahəsində qazanılan uğurların aktivinə yazılmalıdır.

Azərbaycanın epiqrafik abidələrinin tədqiq olunması sahəsində ilk qadın epiqrafçı-alim, AMEA-nın müxbir üzvü Məşədixanım Nemətin xidmətlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Məşədixanım Nemətin epiqrafik abidələrin tədqiqat sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti nəticəsində onun VI cild “Azərbaycanın epiqrafik abidələri toplusu”adlı əsəri XVII-XIX əsrlərə aid mis qablar, silahlar, bayraqlar üzərindəki ərəb-farsdilli kitabələrə həsr olunmuşdu.

Orta əsrlərə aid metalışləmə sənətinə aid arxeoloji qazıntılardan toplanan materialların istehsal üsulları, təsnifatı, texnologiyası, bədii tərtibatı haqqında çox sayda məqalələr və elmi əsərlər yazılmışdır. Bunlardan C.B.Aşurbəyli, Q.Q.Aslanov, S.M.Qazıyev, A.S.Sumbatzadə, M.X Heydərov, S.X.Cahangirova, S.Ə.Əhmədov, S.Q.Məmədov, R. Mövsümov, C.Mustafayev, A.S.Yunusov, S.Y.Sadıxova, F.Ə.İbrahimov, H.A.Quliyev, R.S. Əfəndiyev, M.Ə. Tərhanov, K.C.Kərimov, M. Bağirova, B.Rəcəbova, Ş.Qurbanova və digər tədqiqatçı alimlərimizin əsərlərini göstərmək olar. Bu müəlliflərin əsərlərində metal əşyaların təsnifatı, metalışləmə sənətinin özəllikləri, istehsal texnologiyası, silahların hərbi funksionl mahiyyəti və s. məsələlər araşdırılmışdır.

Tədqiqatın mənbə bazası. Təqdim olunan tədqiqat əsəri orta əsrlərə aid metal əşyalar üzərindəki kitabələr və yazılı mənbələr əsasında işlənmişdir. Həmin materiallar arasında silahlar və digər metal əşyalar üzərindəki ərəb, fars və türkdilli kitabələrin təhlilinə önəm verilmişdir.

Mövzunun əsas faktoloji bazasını muzeylərdə və şəxsi kolleksiyalarda mühafizə olunan materiallar – metal məmulatları təşkil edir. Dissertasiyaya 70 ədəd hücum, müdafiə və odlu silahlar (I fəsil), 115 ədəd müxtəlif məişətdə istifadə olunan metal əşya və qablar (II fəsil), 35 ədəd dini xarakterli metal əşyalar (III fəsil) cəlb olunmuş və ərəb qrafikası ilə ərəb-fars-türkdilli müxtəlif məzmunlu kitabələr tədqiq olunmuşdur.

Həmin materialların böyük bir hissəsi AMEA Milli Azərbaycan Tarix Muzeyinin zəngin Arxeologiya, Etnoqrafiya, Xüsusi, Silah və Bayraqlar fondlarında, bir qismi Milli Azərbaycan İncəsənət Muzeyinin Metal fondunda, az qismi isə şəxsi kolleksiyalarda saxlanılmaqdadır. Mövzuya dair kitabələrin böyük bir qismi tərəfimizdən aşkarlanaraq, ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Azərbaycanın mahir sənətkarlarının - Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Naxçıvan, Qarabağ, Şəki, Bakı, Quba, Qazax ustalarının yaratdıqları nadir maddi mədəniyyət incilərindən bir qismi bu gün Parisin Lüvr, Londonun Viktoriya və Albert, Nyu-Yorkun Metropoliten, Kremlin Silah Palatası, Moskvada Şərq Xalqları və Dövlət Tarix Muzeyi, Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında, Budapeşt Şərq İncəsənəti və Dekorativ sənətlər Muzeyi, Bonn Xalça Salonu və Münhen Tekstil Muzeyi, Bern Tarix və Xalça Muzeyləri, Cenevrə Keramika Muzeyi, İstanbulun Topqarı Sarayı və Əsgəri Muzeyi, Tehranın Arxoloji, Gülüstan və Xalça Muzeyi, Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyi və Gürcüstanın Milli İncəsənət Muzeyi və digər xarici ölkə muzeylərində, şəxsi kolleksiyalarda və əntiq mallar dükanlarında saxlanılır.

Müxtəlif kitab-kataloq və əsərlərdə yer alan çox sayda Azərbaycan sənət nümunələrini üzərindəki epigrafiq yazılarda tədqiqatın faktiki bazasını zənginləşdirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada Azərbaycan ustalarının ilk orta əsrlərdən başlayaraq yaratdıqları metalışləmə sənəti nümunələri və onlar üzərindəki yazıları elmi cəhətdən araşdırmaq məqsədilə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur.

- XI-XIX əsrlərdə Azərbaycan sənətkarlarının istehsal etdikləri soyuq və odlu silahların üzərindəki epigrafiq yazıların mənəvi, dini, fəlsəfi mahiyyətini araşdırmaq və hər b sənətimizdəki rolunu müəyyənləşdirmək;

- Qurani-Kərimdəki ayələrdən, hikmətli kəlamlar və dövrün məşhur şairlərin şeirlərindən ibarət (qəzəl, rübai, mərsiyə) ərəb qrafikalı

ərəb, fars və türk dilində olan kitabələrin mənəvi, dini – sakramental (ritual) mahiyyətini açıqlamaq;

- Metalişləmə sənətinin geniş yayılmış yüksək sənət nümunəsi sayılan döyüş, müdafiə, odlu silahların, məişət və dini mərasimlərdə istifadə olunan metal əşyaların bədii tərtibatının milli özəliklərini aşkarlamaq və digər maddi-mədəniyyət abidələrilə müqayisəli şərhini vermək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Mövzuda obyektiv və müqayisəli təhlil üsullarından istifadə etməklə tədqiqat işi aparılmışdır. Müxtəlif xarakterli metal əşyalar üzərindəki epigrafiya yazılar, dövrün xətt nümunələri, ölkənin siyasi-iqtisadi durumu və sənətkarlığın inkişaf prosesi kontekstində nəzərdən keçirilmişdir. Tarixi-epigrafiya təhlillər müvafiq elmi-əməli nəticələrlə yekunlaşmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mövzunun əsas elmi yeniliyi illərlə muzey və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan maddi mədəniyyət abidələrinin böyük bir qrupunun – metal əşyaların üzərində həkk olunan epigrafiya yazıların –kitabələrin ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmasından, onların istehsal ili, usta və sahibini araşdırmaqla, sənət nümunələrimizin milli mənsubiyyətini açıqlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın əsas yeniliklərindən biri də, ilk dəfə olaraq ərəb qrafikalı türkdilli kitabələrin araşdırılaraq, tədqiqata cəlb olunmasıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycandan kənar da diqqətdən yayınan bir sıra metal məmulatlar da ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmiş, onların milli mənsubiyyəti vurğulanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin elmi-nəzəri nəticələri Azərbaycan sənətkarlarının əl işləri ilə maraqlanan tarixçilər, filoloqlar, sənətşünaslar və epigrafiyaçılar üçün də maraqlı ola bilər. Əsərin praktik əhəmiyyətinə gəlincə, o, Azərbaycan tarixi, epigrafiyası və sənətşünaslığına dair ümumiləşdirici əsərlərin ərsəyə gəlməsində istifadə edilə bilər. Dissertasiyanın materialları epigrafiya kurslarının tədrisi üçün də çox faydalı sayıla bilər.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Numizmatika və epigrafiya” şöbəsində hazırlanmış və müzakirə olunmuşdur. Tədqiq olunan problemlərin əsas nəticələri müəllif tərəfindən Azərbaycanın elmi əsərlər toplusunda və dövrü mətbuatda çap etdirdiyi 31 (otuz bir) məqalədə, həmçinin Türkiyə (Afyon, Kayseri, Konya), İspaniya, Misir, Gürcüstan, İtaliya və BƏƏ Dubay şəhərində, Özbəkistanda keçirilən beynəlxalq elmi konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə”, mənbələr və istifadə edilmiş ədəbiyyatın və ixtisar edilmiş sözlərin siyahısından ibarətdir. Əsərə epigrafiq cəhətdən tədqiq olunmuş silahlar (hücum, müdafiə və odlu silahlar), məişət əşyaları və dini xarakterli metal qabların təsvirlərindən ibarət illüstrativ materiallar əlavə olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, öyrənilmə səviyyəsi, tədqiqatın elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, elmi-praktik əhəmiyyəti və aprobeziyası şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslı “Silahlar üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələr” adlanır və dörd yarım fəsildən ibarətdir.

I fəslin 1-ci yarım başlığı orta əsrlərdə Azərbaycanda metalışləmənin tarixinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycanda metallurziyanın və metalışləmənin ilkin mərhələsi eneolit dövrünə (VI-IV min illiklər) aiddir. Sonrakı tunc dövrü ənənələri eramızdan öncə I minilliyin əvvəllərinə, yəni, dəmir dövrünün başlanğıcına aid materiallar, e.ə. X-IX yüzillərdə Azərbaycanın cənub ərazisində bədii metal emalı və metalışləmə sənətinin daha yüksək səviyyəsi, e.ə. I minilliyin əvvəllərində, e.ə. IV əsrin sonu – III əsrin əvvəllərində qədim Azərbaycanda, o sıradan Albaniya ərazisində bədii metalışləmə sənətinin inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Metalişləmənin III–VII əsrlərdə sonrakı inkişafı və dövrə aid sənət nümunələrinin bu gün də muzeylərdə saxlanması şərh olunmuşdur.

VIII-IX əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanın bir çox sənətkarlıq sahələrində islam dininin etik və estetik normaları özünü göstərməyə başlaması və dövrün sənətkarlarının ərəb əlifbasının- kufi, süls, nəsx, nəstəliq, reyhani və başqa xətt növlərindən yararlanması, XI-XIII əsrlər bu sənətin yüksək inkişaf mərhələsinə keçməsi və orta əsrlərdə silah istehsalının geniş inkişaf tarixindən bəhs olunur.

Fəslin 2-ci yarım başlığı soyuq silahlar üzərində ərəb- fars-türkdilli kitabələrin təhlilinə həsr olunmuşdur.

Soyuq silah istehsalı Azərbaycanda çox erkən başlanmış və ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılarda tuncdan, dəmirdən, poladdan və çeşidli metal aşqarlarından hazırlanan müxtəlif tipli soyuq silahlar aşkar edilmişdir. Orta əsrlərə aid silahlar - soyuq (təbərzin-balta, qılınc, xəncər,

döyüş bıçağı, dəbilqə, qalxan, qolçaq və s.) və odlu silahlar (“zənburək” adlanan top, tufəng, tapança və s.) qrupuna bölünür.

Bütün soyuq silah növlərini funksional mahiyyətinə görə iki qrupa –**hücum və müdafiə** silahlarına bölmək olar. Eyni silah növlərindən (məs. təbərzin-balta, qılinc, xəncər, dəbilqə, qalxan, qolçaq, dirsəklik və s.) həm hücum, həm də müdafiə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Hücum silahlarından arxeoloji qazıntılardan aşkarlanan və ya dövrümüze gəlib çatan orta çağ döyüş silahları – nizə, mizraq, ox ucluqları, təbərzin-balta, qılinc, döyüş bıçağı, toppuz, gürz, əmud, şeşpər və s. göstərmək olar.

Müdafiə silahları qrupuna zireh (çaharayna), döyüş kəməri, “cövşən” adlanan dava köynəyi, dəbilqə, qalxan, qolçaq, dirsəklik dəsti və ayaqlıq daxildir.

Qeyd etdiyimiz döyüş, müdafiə və odlu silahlar üzərindəki ornamentlərlə yanaşı dekorativ- yazıların öyrənilməsi tədqiqat işinin əsas problemlərindən biri sayılır.

Tədqiqatda rast gəlinən əsas xətt ərəb qrafikasıdır. Metaldan hazırlanmış maddi mədəniyyət abidələrinin, çeşidli silah növlərinin üzərindəki epigrafik yazıların araşdırılıb oxunması nəticəsində belə bir qərara gəlmək olar ki, IX əsrdən XIV əsrə qədər “kufi” xətt növü, XIV əsrdən XVI əsrə qədər “süls”, “nəsx”, sonrakı dövrlərdə “nəstəliq” xətt növündən geniş istifadə olunmuşdur.

Ərəb qrafikalı ərəb, fars və türkdilli maddi mədəniyyət abidələrimizin üzərində xətt növlərinin bir qismi Azərbaycan muzeylərində qorunub saxlanılır və nümayiş etdirillir.

Onlardan orta əslərə aid və Azərbaycanda istehsal olunan **təbərzin-baltalar** üzərindəki epigrafik yazıları 3 qrupa bölmək mümkündür. I qrup fars dilində mənzum parçalar, II qrup Qurani-Kərimdən məşhur ayələr, III qrup isə yalnız orta əsrlərdə hakimiyyət başında olan şahların adları. Bu kitabələr yarımbaşlıqda geniş təhlil olunmuşdur.

Orta əsrlərdə döyüş silahları kimi **qılınclardan** da geniş surətdə istifadə edilmiş və müxtəlif məzmunlu kitabələri açıqlanmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin şeirlərində müxtəlif hücum və müdafiə silahları, o cümlədən, zireh, qalxan, dəbilqə, ox, qılinc kimi silahlar haqqında qiymətli məlumatlar şərh edilmişdir.

Silahsazlıqda tiyəsinin formasına görə seçilən polad qılınclar əyri və düz tiyəlidir. MATM-nın SBF-da saxlanılan 324 sayılı düztiyəli qılinc, 1831, 741, 1039, 292, 303, 316, 1944, 107 sayılı əyritiyyəli, SBF

1094, 315 sayılı ikiqatlı zülfiqar və XF-da qorunan 02 sayılı qılınclar üzərindəki ərəb qarfiqalı ərəb-fars-türkdilli kitabələr ilə yanaşı latın, kiril əlifbası ilə yazılmış yazılarda təhlil edilmişdir.

Dissetasiyanın önəmli yeniliklərindən biri də yatagan qılınclar üzərində aşkarlanmış **ərəb qrafikasi ilə türkdilli kitabələrədir**. “Yəhər tipli dəstək” adı ilə bizə məlum olan e.ə.I minilliyin əvvəllərinə aid yatağan qılınclar Azərbaycanın Talış-Muğan ərazisindən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış və MATM AF-da mühafizə olunur (AF K117/413, AF 3084, AF. S/q 332, AF 829, AF 857).

MATM-də mühafizə olunan -SBF 251, 258, 321, 322, 260 və 643 sayılı yatağanların forma və funksiyaları eynidir. Yalnız SBF 321, 322 və 643 sayılı yatağanlar digər yatağanlardan zəngin dekorativ naxışları və həm də üzərindəki **türkdilli** kitabələrinə görə seçilir.

Yarımfəsildə yaxınməsafəli döyüşdə tətbiq edilən birağzılı və tiyəsi kəsici silahlar növünə aid **döyüş bıçaqları və xəncərlər** üzərində epigrafik yazı nümunələri tədqiq edilmişdir.

I fəslin 3-cü yarımbaşlığı müdafiə silahları üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələrin təhlilinə həsr olunmuşdur.

Şərq silahları arasında əsasən müdafiə silahları kimi xarakterizə olunan dəbilqə, qalxan, sinəbənd (zirehli döşlük və ya zireh lövhələri), qolçaq, çiyinlik, ayaqlıq və s. çox qədim zamanlardan bizə bəllidir. Başın qorunması üçün vacib sayılan **dəbilqələr** bizə Alban sərkərdəsinə mənsub olan dəbilqələrdən məlumdur. Bu nümunələr (AF 21558, AF 2367496)-Nüydi kəndi (Ağsu rayonu) və Qəbələdən tapılıb və hazırda MATM-nın AF-da qorunur.

Orta əsrlərə aid MATM-ın SBF-da zəngin dəbilqə kolleksiyası mövcuddur. Lakin dəbilqələrin əksəriyyətinin üzərində dekorativ element kimi istifadə olunan kufi (SBF 47, 383, 385, 379, 384, 391, 3178, 1743) və (SBF 374, 381, 390, 396, 399, 1412, 1458) nəstəliq xəttinə ənzər yazıların təhrif olunması araşdırılmışdır. Onlar içərisində SBF 1457 sayılı dəbilqə gözəl süls elementli nəsx xəttli yazılan kitabə (2/255,256,257) açıqlanmışdır.

Sinəbənd (caharayna), “cövşən” adlanan dava köynəyi müdafiə silahları içərisində xüsusi yeri tutur. MATM-də qorunan Sultan Fətəli Şah Qacara məxsus SBF 401 sayılı sinəbənd üzərində süls xəttlə (48/1-11) kitabə, SBF 404 sayılı sinəbənddə surə və ayə (109;61/13), SBF 962 sayılı sinəbənddə isə fars dilində yazılmış kitabə çətin oxunmasına baxmayaraq açıqlanmışdır.

Yarımfəsildə tədqiqata cəlb etdiyimiz bir qrup Azərbaycan ərazisində hazırlanan, MATM-ın SBF-da və digər tanınmış muzeylərdə qorunan **qolçaqların** forması, bədii tərtibatı, kitabələrinin müxtəlifliyi ilə fərqlənməsindən bəhs edilir. Üzəri ərəb qrafikalı kufi (SBF 413, 416,418,420,421,422,424,1415), nəstəlik (SBF 409) və süls xətti ilə işlənmiş (SBF 49) və SBF 3184 və 3185 orijinallığı ilə seçilən kitabəsi ərəbdilli qolçaqlar, SBF 409 sayılı ikitaylı qolçaq üzərində gözəl süls xətti ilə (2/255) məşhur ayə, Allahın epitetləri və (61/13) ayələr açıqlanmışdır.

Yarımfəsildə **qalxanlar** haqqında da geniş məlumat verilmişdir. Qalxanlar üzərində dekorativ element kimi yazıdan istifadə, naxışlanma qrupuna aid işlənmişdir. MATM-ın SBF-da zəngin qalxan kolleksiyasına aid–358 sayılı qalxanın üzərində ərəb dilində kitabə, tarix və ayə (61/13) yazılmışdır.

Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində qorunan 374 sayılı qalxanın üzərində gözəl nəsx xəttli ərəb dilində kitabə təhlil edilmişdir.

I fəslin 4-cü yarımbaşlığı odlu silahlar üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələrin təhlilinə aid edilmişdir.

Odlu silahlar - qumbara, top, zəmburak, tüfəng, tapança və s.-meydana çıxma dönməsi son orta əsrlərə təsadüf etdiyi kimi, həm də əxzətmə yolu ilə olmasını da tədqiqatçılar qeyd edirlər.

Qafqaza gəlib çıxan və artıq yerli ustalar tərəfindən istehsal olunan odlu silahlar XV-XVI əsrlərə aid edilir. Odlu silahlar Qafqazda-Gürcüstanın Tiflis, Dağıstanın Qubaçıya yaxın Xarbuk kəndində, Azərbaycanda isə əsasən Şamaxı və Lahıda hazırlanırdı. Lahıda tanınmış usta Əbdülrəhimin hazırladığı silahlar Azərbaycandan kənar da yüksək qiymətləndirilirdi.

Yarımfəsildə MATM-ın SBF 104, 108, 109, 120, 131,138, 1834 s və s. sayılı **tüfənglər** üzərində ərəb qrafikası ilə ərəb, türkdilli kitabələr, onların sahibləri, ustaları və istehsal tarixi şərh edilmişdir.

Yarımfəsildə odlu silah növü **tapançalar** üzərində ərəb qrafikası ilə ərəb-fars- türkdilli kitabələrin yazılması haqqında geniş məlumat verilir. MATM-ın SBF-da qorunan–117, 178, 2795 sayılı tapançalar üzərindəki sahibi, usta və onların istehsal tarixinin yazılması şərh olunmuşdur.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, yerli ustalar tərəfindən istehsal olunan müxtəlif tipli silahlar üzərində dekorativ elementli müxtəlif epigrafik yazılar Azərbaycanın inkişaf tarixinin bələdçisidir.

Dissertasiyanın II fəslə “Məişət əşyaları üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələr” adlanır.

Fəsilin girişində- qədim zamanlardan mövcud olan metalışləmənin əsas sahələrindən biri olan misgərlik sənəti və getdikcə bu sənətin texniki təkmilləşməsi üçün nəsildən-nəsilə keçirərək daha da inkişaf etməsinə nail olması şərh edilmişdir.

Azərbaycanda son orta əsrlərdən başlayan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan ərəb əlifbası ilə ərəb, fars və türk dillində yazılmış məişət qabları və bəzək əşyaları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Bu məmullatlardan ibarət zəngin kolleksiya MATM-in Arxeologiya və Etnoqrafiya fondlarında (AF 27373, AF 2712, AF 2696), (EF 9154, EF 9437, EF 9346) mühafizə olunmaqdadır. Bu cəhətdən AMİM, bölgələrimizdəki diyarşünaslıq muzeyləri və şəxsi kolleksiyalarda toplanan metal qablar da çox maraqlıdır. Bu fəsil metal əşyalar üzərindəki kitabələrin şərhinə həsr olunmuşdur.

Təhlililər göstərir ki, ayrı-ayrı metal əşyalar üzərində kitabələrin mətni daha çox onların təyinatına uyğun seçilir. Məişət qabları üzərində dövrün klassiklərinin- Nizami Gəncəvi (1141-1209), Ömər Xəyyam (1048-1131), Sədi Şirazi (1184- 1291/2), Xosrov Dəhləvi (1253-1325), Hafiz Şirazi (1320-1390) kimi şairlərin qəzəl və rübailəri həkk edilmişdir.

Məişət əşyalarını funksional mahiyyətinə, kitabələrinin məzmun və bədii tərtibatına görə aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1. Yemək və süfrə qabları üzərində kitabələr; 2. Maye (su, süd, çay, kofe, şərbət və şərab və s.) qabları üzərində kitabələr; 3. Dekorativ tipli metal əşyalar üzərində kitabələr.

II fəslin 1-ci yarımbaşlığı yemək və süfrə qabları üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələrə həsr olunmuşdur.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın məişətində tiyan qazan, test və s. istifadə olunurdusa, lakin, mətbəx, süfrə və məclislərdə kiçik həcmli mis qablara- qablama tipli qazan, nimçə, sərpuş, aşışüzən, sini, məcməyi, badya, piyalə, kasa və s. üstünlük verilirdi.

MATM-nin fondlarında XI-XIII əsrlərə aid üzəri kufi xəttli ərəb dilində həkk olunmuş kitabəli ***qazanlar*** saxlanılır. Onlardan AF 27373, EF 9154 sayılı “Səlcuqlu qazanı” adı ilə məşhur olan tuncdan tökmə üsulu ilə hazırlanan tiyan qazanlar 1966-cı ildə Quba rayon ərazisindən tapılmış və üzərində çiçəkli kufi xətlə ərəb dilində ustanın adı həkk edilmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, məişət qabları üzərində XI-XIII əsrlərdə ərəbdilli kufi xəttli kitabələrdən istifadə edən ustalar, artıq XIV əsrdən başlayaraq nəstəliq, süls və nəsx xəttli fars dilli kitabələrə üstünlük

verməyə başlamışlar. Orta əsrlərdə fars dilində yazan klassik Şərq şairlərinin əsərlərindən yararlanan xəttatlar istər-istəməz dövrün məşhur farsdilli əsərlərinə müraciət edirdilər.

MATM-ın EF-da, AMİM-in MF-da və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan qazanlar üzərindəki ərəb qrafikası ilə ərəb, fars dillində kitabələr tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Yarımfəsildə **qablama qazan tipli qablar** üzərində kitabələr şərh olunmuşdur. MATM-ın EF-da, AMİM-in MF-da və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan EF 7356, 7285, 154, 6074, 3443, 5137, 2611, 7781; MF 1020, 2021, 2562 sayılı qablamalar üzərində Sədi Şirazi, Hafiz Şirazinin qəzəlləri ilə mətbəx qazanları üzərindəki kitabələr eynilik təşkil edir.

Bürüncdən tökmə üsulu ilə hazırlanmış **həvəngdəstə** (EF 9346) Naxçıvandan təsadüfi tapıntı nəticəsində aşkarlanmış və üzərindəki kufi xəttli ərəb dilində yazılmış hikmətli kəlamlar ilə fərqlənən həvəngdəstə yazısına və bədii işləməsinə görə XI-XIII əsrlərə aid edilir və Orta Asya ərazilərində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan həvəngdəstələr ilə oxşar cəhətləri eynidir.

Yarımbaşlıqda çoxsaylı **şərpuşlar** üzərindəki müxtəlif məzmunlu kitabələrdən də bəhs olunur. Şərpuşlar üzərində ərəb və farsdilli kitabələr – Allahın 14 məsuməyə salamı, Sədi Şirazi və Hafiz Şirazin qəzəlləri, sahibinin adı və istehsal tarixini həkk etməklə yanaşı, mahir ustalar insan və heyvan təsvirli süjetlərdən də istifadə edərək, qabın ümumi görünüşünü baxımlı edə bilməmişlər.

Orta əsrlərdə məişətdə geniş istifadə olunan müxtəlif həcmli **nimçə və kasalar** adətən misdən və gümüşdən hazırlanırdı. Muzey və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan nimçə və kasaların bədii tərtibatındakı epiqrafik yazı elementləri nəzər diqqəti cəlb edir.

Müxtəlif həcmli və üzəri epiqrafik kitabəli **aşsüzən, məcməyi və sinilər** üzərində həkkak ustalar qabın istifadə məqsədinə uyğun olan klassiklərin şerlərinə, hikmətli kəlamlara və dini ayələrə üstünlük verməklə, heyrətamiz sənət əsərləri yarada bilməmişlər.

II fəslin 2-ci yarımbaşlığı maye qabları üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələrə həsr olunmuşdur.

Hələ orta əsrlərdən bu günə kimi su, süd, çay, qəhvə, şərab, şərbət və s. mayeləri daşımaq, saxlamaq, içmək və təmizlik üçün çeşidli metal qablar- kuzə, güyüm, satıl, dolça, parç (tayqulp və ya birəlli), sərnice, çay dəsti (çaydan, fincan, nəlbəki və s.), qəhvədan, badə, cam, piyalə, hamam tası (sandığı və ya seyfi), aftafa-ləyən və s. məişətdə geniş istifadə

olunur. Onlardan muzey və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan və üzəri müxtəlif məzmunlu kitabələrlə həkk olunmuş metal qablar tədqiqata cəlb olunmuşdur.

MATM-nın EF-da və AMİM-nın MF-da təsvir edilən çox sayda *satıl və dolçalar* qorunur ki, onlardan bədii tərtibatı və epigrafiya yazıları ilə seçilən nümunələr tədqiqat baxımından maraqlıdır.

Etnoqrafik müşahidələr nəticəsində qeyd etmək olar ki, *sərniciələr* adətən misdən sadə formada hazırlanmışdır. Bu səbəbdən də sərniciələr üzərində epigrafiya yazılara təsadüfi hallarda rast gəlmək olur. Onlar üzərində yalnız sahibi, sifarişçi, ustanın adı və istehsal tarixi həkk olunur.

Üzəri zəngin epigrafiya kitabəli, metaldan hazırlanmış su və ya maye qablarının bir qrupunu *camlar* və *piyalələr* təşkil edir. Tədqiqat göstərir ki, camlar və piyalələr üzərində adətən Hafiz Şirazinin qəzəllərindən misralar gözəl nəstəliq, nəsx xətt ilə yazılmışdır.

Oğuz bölgəsindən arxeoloji qazıntı zamanı tapılmış kitabəli piyalə (Səhra qeydi:T.T.139) üzərində ərəb qrafikali kalligrafiya yazıda - “Suxay xan”ın adı həkk edilməsi maraqlıdır.

Yarımfəsildə *badə və çaydan* nümunələri üzərində epigrafiya yazılarından da bəhs olunur.

İslam qanunlarına görə hər bir müsəlman sanitariya və gigiyena məsələləri ilə bağlı ciddi tələbləri həyata keçirmək üçün bəzi şərtlərə riayət edir. Son orta əsrlərə qədər şəhər hamamlarına gedən Azərbaycan xanımları zinət əşyalarını saxlamaq və qorumaq üçün *hamam səyflərindən* istifadə etmişlər. Onlar üzərindəki kitabələr araşdırılmış və təhlil edilmişdir. .

Müsəlmanların dəstəmaz zamanı istifadə etdikləri *aftafa-ləyənlər* üzərində də işləmə xarakterinə uyğun olaraq Sədi Şirazi və Hafiz Şirazinin qəzəlləri və digər mənzum şeirlər araşdırılmışdır.

II fəslin 3-cü yarımbaşlığın dekorativ tipli metal əşyalar üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələrin təhlilinə həsr edilmişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində yazı olan heyvan fiqurlu açar və qıfılların qırıqlarına da təsadüf edilmişdir. Xınıslı tədqiqatları zamanı aşkarlanmış bürüncdən *açarın* gövdə hissəsində kufi xətti ilə ərəb dilində- البركة “Bərəkət (ruzi)” sözü XI-XIII əsrlər üçün xarakterik yazı üslubu sayılır və dünya muzeylərində qorunan nümunələr ilə oxşar cəhətləri təhlil olunmuşdur..

MATM-ın AF-da 2712 sayılı üzərində yazı olan bir ədəd metal *şamdan* üzərində kufi xətt ilə şəhadəti kəlmə və “Allah” sözünün təkrar yazılması şərh edilmişdir.

MATM-in EF-da, AMİM-in MF-da qorunan digər şamdan və çıraqlar da epigrafiq baxımdan təhlil olunmuşdur.

Yarımfəsildə, hələ qədim dövrlərdən sosial-ictimai tədbirlərdə, toy və ya dini mərasimlərdə geniş istifadə olunan *qəndillər* üzərində maraqlı doğuran müxtəlif məzmunlu ərəb, fars dilində kitabələrdən bəhs olunur. Əsasən onların üzərində ərəb atalar sözü, hikmətli kəlamlar və Hafiz Şirazinin qəzəllərindən misralar nəqş olunurdu.

AMİM-də nümayiş olunan *mizlər* (MF 1002, 1024, 1025) metal əşyalar üzərində yazıları öyrənmək baxımından əhəmiyyətli nümunə kimi dəyərləndirilməlidir. Mizlər üzərində Hafiz Şirazini qəzəlləri, Qurani-Kərimdən ayə və ərəb atalar sözləri gözəl xətt nümunələri ilə yazılmışdır.

Orta əsrlər aid dolça tipli *vaza və ya güldanlar* üzərində Nizami Cəncəvinin “Xəmsə”sindən “Sirlər Xəzinəsi”, “Leyli və Məcnun”, “İsgəndərnamə”dən fraqmentlər, Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən şahların isimləri və Hafizin qəzəlindən misralar həkk olunmuşdur.

Müxtəlif ərəb qrafikalı üzəri ərəb dilində yazılmış *sulu qəlyan küpləri* (EF 2360, 2555) tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqata cəlb olunan məişət əşyaları üzərindəki ərəb və farsdilli kitabələrin açıqlanması və təbliği böyük əhəmiyyət kəsb edir.

III fəsil “Dini xarakterli metal əşyalar üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələr” adlanır.

İnsanların məişətinə, mədəniyyətinə, əxlaqına, bir sözlə, əmək fəaliyyətlərinin bütün sahələrinə nüfuz edən islam faktoru, dövrün maddi mədəniyyətində də dərin izlər qoymuşdur. Belə ki, üzəri ərəb əlifbasi ilə yazılan çeşidli arxeoloji və etnoqrafik materiallar islam mədəniyyəti və ənənələrini əhatəli şəkildə öyrənilməsi baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətdən, bilavasitə islami dəyərlərin daşıyıcısı olan sənət nümunələrinin əhəmiyyəti xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

III fəslin 1-ci yarımbaşlığı dini önəm daşıyan metal əşyalar üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələrdən bəhs edir.

Orta çağlarda islam prinsiplərinə uyğun olaraq meydana gələn sufizmin təlimləri müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif zamanlarda yaranmışdır. IX-X əsrlərdə başlayan sufi cəryanları Azərbaycan tarix və mədəniyyətində böyük təsirə malik olmuş və bir çox sahələrdə özünün özəl xüsusiyyətlərini biruzə vermişdir.

Şərq və Qərb tədqiqatçılarının fikrincə, təsəvvüf islam zəminində meydana gələn mistik, dini, fəlsəfi dünyagörüşüdür. Təsəvvüf dünyagörüşü islam zəminində və yalnız müsəlman aləmində yaranmışdır.

İslam dininin təriqətlərinə qulluq edən süfi-dərvişlərin özləri ilə gəzdirdikləri bir neçə təsəvvüf mahiyyətli əşyalar (kəşkül, təbərzin və s.–dərvişlərin atributları sayılırdı) onların sifarişi ilə ustalar tərəfindən hazırlanırdı. Əşyalar üzərində əsasən Qurani-Kərimdən ayələr, hədislər, mənzum şeirlər və “isnə əşəriyyə”, yəni 12 şiə imamının adını həkk edir və bununla ərəb dilinin incəlikləri ilə bahəm, müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimi də təbliğ edirdilər.

MATM-ın EF-da, AMİM-in MF-da və ŞK-da bu maddi mədəniyyət abidələrinin bir sıra maraqlı örnəkləri saxlanmaqdadır. Onlardan biri də dərvişlərin istifadə etdiyi **kəşkülldir**.

MATM EF 1005, 3519, 2006, 4340 (M.F.Axundovun koleksiyasına daxildir), 522, 523, 526, 5275 sayılı (məşhur xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevə məxsusdur), AMİM MF 1004/2566, 2762, 946/552, ŞTDM-nin ekspozisiya zalında nümayiş olunan 2197 sayılı və ŞK-da saxlanılan kəşküllər üzərində hikmətli sözlər, Qurani-Kərimdən (2/255) ayələr, dualar, Allahın Məhəmməd peyğəmbərə və onun əhli-beytinə xeyir-duası və s. dərin məzmunlu kəlamlar ərəb qrafikasının müxtəlif xətt nümunələri ilə həkk olunmuşdur.

Fəslin 2-ci yarımbaşlığı dini ayinlərdə istifadə olunan məişət əşyaları üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələrin təhlilinə həsr olunmuşdur. Onlardan müxtəlif məzmunlu epiqrafik kitabələrinə görə xüsusi seçilən metal əşyalar tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Qurxaçar və ya çilə camı adlanan qablardan insanlar özlərini şər qüvvələrdən himf etmək, bədnəzəri götürmək, bəd ruhlardan qorunmaq, paklanmaq, təmizlənmək niyyəti ilə istifadə etmişlər. MATM-ın EF-da, AMİM-in MF-da və ŞK-da çoxsaylı qurxaçar və ya çilə camları üzərində müxtəlif xətt nümunələri ilə yazılmış ərəb, fars və türk dilində kitabələr açığlanmışdır.

3-ci yarımbaşlığı dini mərasimlərdə istifadə olunan əşyalar üzərində ərəb-fars- türkdilli kitabələrə həsr olunmuşdur.

Dini mərasimlərdə də istifadə olunan metal əşyaların üzərində ərəb dilində Qurani-Kərimdən ayələr (2/255-256-257), Allahın epitetləri, Allahın Məhəmməd peyğəmbərə və onun əhli-beytinə salamı, beşliyin isimləri (Məhəmməd, qızı Fatimə, imam Əli, Həsən və Hüseyin), habelə ərəb atalar sözləri, klassik fars şairi Kəmaləddin Möhtəşəm Kaşaninin (ö.t.1587) fars dilində Kərbala şəhidlərinə mədh etdiyi mərsiyələr yer tutur.

MATM və AMİM-də mühafizə edilən estetik keyfiyyətləri ilə seçilən **şərbət qabları** öz quruluş orijinallığına və kitabələrin xətt

gözəlliyinə görə orta çağların ən nəfis və geniş yayılmış məişət əşyası sırasında xüsusi önəm kəsb edir. Orta əsrlərdə bayram və dini mərasimlərdə istifadə olunan qabların şahı sayılan şərbət qabları hazırda muzey və şəxsi kolleksiyalarda qorunur.

MATM AF, SBF-da qorunan bürücdən hazırlanmış çox maraqlı dini mərasimlərdə öndə aparılan islam bayrağına (əsasən şiə məzhəbinə aid bayrağa aiddir) sancılan **bayraq ucluqları** (ələm) diqqəti cəlb edir. Bu dövrdən başlayaraq üzərində 12 imamın adı yazılan bayraq ucluqlarından da geniş istifadə olunmuş və kitabələri təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan ustalarının metal əşyalar üzərində yaratdığı ornamentli kompozisiyalar və müxtəlif məzmunlu epigrafiq yazılar orta əsrlərdə təsviri incəsənətin, yazı üslubunun, dini-fəlsəfi təfəkkürün yüksək inkişaf mərhələsinin göstəricisidir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat işinin əsas ümumiləşdirici fikirləri verilir və problemin öyrənilməsi prosesində gəlinən nəticələr təqdim olunmuşdur.

MATM, AMİM-in fondlarında, bölgə muzeylərində və şəxsi kolleksiyalarda mühafizə olunan XI-XIX əsrlərin metalişləmə sənətinə aid materiallar - müxtəlif tipli silahlar, məişət əşyaları, dini xarakterli sənət nümunələri xalqımızın qədim və orta əsrlər tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsində qiymətli mənbələrdəndir.

Orta əsrlərə aid metal əşyalar üzərində epigrafiq dekorativ-yazıların öyrənilməsi tədqiqat işinin əsas problemlərindən biri olmaqla yanaşı, ərəb əlifbasının kufi, süls, nəsx, nəstəliq, reyhani və başqa xətt növləri vasitəsilə çeşidli epigrafiq yazıların meydana çıxması, onların informasiya tutumunu qat-qat genişləndirir və yeni tədqiqat obyektləri formalaşır.

Tədqiqat Azərbaycanın sosial-iqdisadi, maddi mədəniyyətini, incəsənətini, islam fəlsəfəsi tarixini və s. sahələri öyrənməklə yanaşı, bu sənət nümunələrinin bizə əsrlərlə “İran sənət nümunələri” kimi təqdim edilməsinin yanlış olduğunu sübut edir.

Beləliklə, tədqiqata cəlb etdiyimiz maddi mədəniyyət nümunələri üzərindəki ərəb, fars və türkdilli kitabələr Azərbaycan tarixi, incəsənəti, ədəbiyyatı, mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini, yazı üslublarını, ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi görüşlərini, hər b sənətini və s. məsələləri öyrənmək üçün dəyərli mənbədir.

Dissertasiyanın əsas müddələri müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Müdafiə silahları üzərindəki bədii işləmə və kitabələr. Azərbaycan Tarixi Muzeyi (məqalələr toplusu). Bakı: Ziya NPM, 2002, s.304 - 308
2. Hafizin qəzəlləri metal kitabələrdə. “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransın materialları. Bakı: BUD nəşriyyatı, 2002, s. 214-215
3. Metal əşyalar üzərində dini kitabələr. Azərbaycan Tarixi Muzeyi (məqalələr toplusu). Bakı: Ziya-Nurlan, 2003, s. 254-261
4. Qurani-Kərim və ərəb atalar sözü sənət nümunələri üzərində. “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı: BU nəşriyyatı, 2003, s. 211-214
5. Sənət nümunələri üzərində kitabələr. Azərbaycan Tarixi Muzeyi (məqalələr toplusu). Bakı: Ziya-Nurlan, 2004, s.86-88
6. Sənət nümunələri üzərindəki ərəb dilli kitabələr. Azərbaycan Tarixi Muzeyi (məqalələr toplusu). Bakı: Ziya-Nurlan, 2006, s. 357-360
7. Muzeyə yeni alınan metal əşyalar üzərində ərəb və farsdilli kitabələr. AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, Fəlsəfə, Hüquq seriyası. № 8, Bakı: Elm, 2007, s. 15- 21
8. Metalın bədii işlənməsi və tərtibatı. Azərbaycan Tarixi Muzeyi (məqalələr toplusu). Bakı: Ziya KPM, 2009, s.249-257
9. Bakılı sənətkarların hazırladığı metal əşyalar üzərindəki dini kitabələr. Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtıdır 2009. Beynəlxalq konfransın tezisləri, 9-10 noyabr. Bakı: Elm və təhsil, 2009, s. 137-139
10. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan metal əşyalar üzərindəki ərəb və farsdilli kitabələr. Gənc alimlərin əsərləri. № 3, Bakı: Az TU mətbəəsi, 2010 , s. 159-169
11. Milli Azərbaycan Tarihi Muzesində korunan eski türk elifbasi ilə alban kitabeləri. I Uluslararası Uzak Asyadan Ön Asyaya. Eski türkce bilgi şöleni bildirileri, 18-20 Kasım 2009. Afyon: Afyon Kocatepe Universitesi yayımları, 2010, s. 1-8
12. Металлообработывающее ремесло узбекских мастеров в Азербайджане. Ozbekiston tarixi. № 1, Toshkent: Toshkent Ozbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyası “Fan” nashriyoti, 2010, s. 70-75
13. Mədəni irsin təbliğində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan epigrafiq abidələrin rolu. “Muzeylər və mədəni irs” //Milli

- Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları. 31 oktyabr - 3 noyabr 2010, Bakı: Ziya, 2010, s. 104-108
14. Azərbaycanda Selçuk dönməsinə aid metalışləmə sənəti. I Uluslararası Selçuklu Sempozyumu (bildiri özetleri). 27-30 sentyabr 2010, Kayseri: TC Başbakanlık Tanıtma Fonu, 2010, s. 47-48
  15. Orta əsr Ağsu şəhər qəbiristanlığının epiqrafik abidələri. “Gənc alimlərin I elm festivalı” çərçivəsində keçirilmiş elmi konfransların materialları (13-15 iyul 2011). Bakı: 2011, s. 280-282
  16. Ağsunun epiqrafik abidələri (şəhər qəbiristanlığının XVIII əsrə aid ərəb və fars dilli kitabələri əsasında). “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomu, III buraxılış, Bakı: CBS, 2010, 250-279
  17. Azərbaycan'da Taş və Ağaç Oyma Sənətinin Tarixi. V. Uluslararası Türk Kültürü ilə Sənətlər Kongresi. Sənət ehtinlikləri (09-13 may 2011). Madrid İspanya: 2011, s. 309-320
  18. Azərbaycan halı və kumaşlarında hat nümunələri. III. Uluslararası Türk El Dokumaları (Tekstil) və Gelenekli Sənətlər Kongresi. Sənət Ehtinlikləri (30-31 may 2010). Konya: Aksus Grafik, 2011, s. 309-322
  19. Azərbaycanın orta əsr silahlarındakı kitabələr. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 2011, s. 240-259
  20. Daşyonma nümunələrinin qorunmasında Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin rolu. “Muzeylərin müasir durumu” beynəlxalq elmi konfransın materualları (29.VI.2011 – 30.VI.2011). Bakı: Ziya, 2011, s. 35-36
  21. Azərbaycanın epiqrafik abidələri Gürcüstan muzeylərində. Qafqaz xalqlarının folkloru və lingvokulturologiyası materialları. Tbilisi: Ardahan Dövlət Universiteti, 2012, s. 96-97
  22. Azərbaycan tarixinin tanıtımında Milli Azərbaycan Tarixi Müzesinin rolu. Türk Cumhuriyyətlərinin Bağımsızlıqlarının 20. yıldönəminə ithaf edilən TÜRKSOY Etkiləri adlı jurnalı (Azərbaycan özel sayısı) 35. Sayı/2011-3, Ankara, 2011, s. 76-81
  23. Calligraphy of Azerbaijan during the XVI – XVII Centuries. The Fourth International Symposium of Printing and Publishing in the Language and Countries of the Middle East. Egypt: Bibliothéque Alexandrina, 27-29 September 201 , p. 12-14
  24. Azərbaycanın ilk qadın epiqrafçı- alimi. Müsəlman Şərqində ilk dünyəvi qız məktəbinin yaradılmasının 110 illiyinə həsr olunmuş

- Beynəlxalq Elmi Simpoziyumun məruzələri. 06-07oktyabr 2011, Bakı, Ziya, 2012, s. 51-54
25. Azərbaycanın epiqrafik abidələri Gürcüstan muzeylərində. Professor Valeh Hacıların xatirəsinə həsr olunmuş “Qafqaz xalqlarının folkloru və lingvokulturologiyası” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Simpoziyumun materialları (18-21 aprel 2012). Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 179-187
  26. Orta əsrlərə aid soyuq silahlar üzərindəki türkdilli kitabələr (XVI-XIX əsrlər). Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2012 (məqalələr toplusu), Bakı:Elm, 2012, s. 45-55
  27. Azərbaycanda memarlıq abidələrində yerləşən Muzeylərin bərpası haqqında. “Gənc Alimlərin II Respublika İnnovativ İdeya Yarmarkası” çərçivəsində “Yeni çağırışlar: müasir şəraitdə elmi innovativ tədqiqat işlərinin təcrübə və tətbiqi əsasları” gənc alimlərin elmi konfransının materalları (25-27 iyul 2012). Bakı: Elmin İnkişafı Fondu, 2012, s. 319-324
  28. Azərbaycanda epiqrafik abidələrin mühafizəsi və bərpası. VI. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı və Kültürel Mirası Sempozyumu / Sanat Etkinlikləri (Arkeoloji, Sanat Tarihi, Mimari, Bilim, Tarix, Edebiyat, Sanat və Folklor) 17-21 sentyabr 2012-Milano/İtalya, Aksis Grafic, 2012, s. 101-108
  29. Orta əsr Ağsu şəhərinin epiqrafik abidələri. 4-cü Beynəlxalq Avrasiya Arxeologiyası Konfransının tezisləri (1-5 oktyabr). Ağsu – Azərbaycan: 2012 , s. 67
  30. Orta əsr Türk silahı olan yatağanlar üzərindəki xətt kolleksiyası. IV. Uluslararası Türk El Dokumaları (Tekstil) ve Gelenekli Sanatlar Konqresi /Sanat Etkinlikləri. 02-05.10.2012. Bakı, 2012, s. 229-237
  31. Azərbaycanda epiqrafik kitabəli memarlıq abidələrinin qorunması və bərpası haqqında. VII beynəlxalq türk mədəniyyəti, incəsənəti və mədəni irsin mühafizəsi simpoziumu (26-29.06.2013) Bakı: 2013, 69-70
  32. Odlu silahlar üzərində ərəb-fars-türkdilli kitabələr. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2013 (məqalələr toplusu), Bakı:Elm, 2013, s. 259-266

АЛИЕВА ГАБИБА МИРПАША ГЫЗЫ

**АРАБО–ПЕРСО–ТЮРКОЯЗЫЧНЫЕ НАДПИСИ
НА СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПРЕДМЕТАХ ИЗ МЕТАЛЛА
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена одной из важных и требующих обширных исследований проблем в азербайджанской исторической науке–эпиграфическим надписям на средневековых предметах из металла.

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы и иллюстраций.

Во введении дан обширный обзор актуальности изучаемой темы, хронологические рамки исследования, степень изученности и источниковедческая база проблемы, цели, задачи, методологическая основа, научная новизна, научно-практическая значимость, апробация и структура исследования.

Первая глава диссертации «Арабо-персо-тюркоязычные надписи на оружии» состоит из 4 подглав. Глава посвящена истории искусства металлообработки в Азербайджане, демонстрации в мировых музеях изготовленных азербайджанскими мастерами средневековых эпиграфических памятников под именами других национальностей, анализу разного рода оружий в соответствии с их функциональным назначением, истории эпиграфических надписей на холодном (табарзины, мечи, кинжалы, боевые ножи, кольчуги, щиты, нарукавники и т.д.) и огнестрельном (ружья, пистолеты и т.д.) оружиях, а также их сравнительному и всестороннему исследованию. В главе впервые повествуется об обнаруженных на ятаганах-мечах тюркоязычных надписях, выполненных арабской графикой.

II глава – «Арабо-персо-тюркоязычные надписи на бытовых предметах» состоит из трех подглав. В ней дан эпиграфический анализ металлических предметов, обнаруженных в Азербайджане в ходе археологических раскопок, а также о бытовой посуде, на которой выполнены надписи на арабском, персидском и тюркском языках арабской графикой.

III глава называется «Арабо-персо-тюркоязычные надписи на металлических предметах религиозного характера» и состоит из трех подглав. Данная глава посвящена обширному сравнительному анализу надписей на металлических предметах религиозного содержания.

В заключении дана характеристика текстов надписей на металлических предметах, исследованы эпиграфические надписи на музейных и личных предметах, показана роль эпиграфических памятников в изучении истории азербайджанского народа, военного искусства, стилей письма, общественно-политических, религиозно-философских представлений эпохи.

ALİYEVA HABİBA MİRPASHA

**MEDIEVAL METAL OBJECTS OF AZERBAIJAN WITH
ARABIC-PERSIAN-TURKIC INSCRIPTIONS**

SUMMARY

Dissertation deals with research of medieval epigraphic engravings on the surface of metal objects, which is highly important for the history of Azerbaijan and the revised problem requires a wide range of scientific research.

Dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, review of literature, including descriptions with illustrative materials.

In the introduction are stated urgency, the chronological framework of research, the sources, scope of study, goals and objectives, theoretical and methodological bases, scientific and practical importance, scientific novelty, scientific and practical importance, approbation and structure of the work.

The first chapter of the dissertation, titled “Arabic-Persian-Turkic inscriptions on the weapons” which consists of four paragraphs. This chapter deals with the history of metal art, epigraphic monuments of the medieval period made by Azerbaijan craftsmen which are kept in world’s museum and demonstrated under names of other nations, functional analysis of various types of weapons, cold (pole-axes, swords, daggers, battle knives, helmets, shields, armlet, elbow-sets etc.) and firearms (rifles, pistols, etc.), history of epigraphic inscriptions on weapons, comparative study and analyses of epigraphic monuments and etc.

The chapter deals with first time found on the surface of yatagan-swords and firearms engraved Turkic inscriptions made with Arabic script, as well as analysis of the different inscriptions on defensive weapons.

The second chapter titled “Arabic-Persian-Turkic inscriptions on household items” consists of three paragraphs. The reviewed chapter deals with metal objects discovered as a result of archaeological excavations in the territory of Azerbaijan, as well as ethnographic materials with inscribed Arabic alphabet - Arabic, Persian and Turkish inscriptions household utensils (food and beverage) and epigraphic

analysis of metal decorative items.

The third chapter titled “Religious metal objects with Arabic-Persian-Turkic inscriptions” and consists of three paragraphs. This chapter is devoted to research of one of the most interesting theme, which describes research of epigraphic monuments used as ritual items with divine importance, comparative analysis of epigraphic monuments.

The conclusion of the dissertation deals with the inscriptions on metal objects, characterize them in accordance with their designation and selection, research of epigraphic inscriptions on personal belongings and in various museums, the stages of development of Azarbaijan nation, military art, the types of scripts of the reviewed period, socio-political, religious and philosophical views and investigation of the reviewed issues highlighting importance of this valuable source in investigation of the reviewed issues and etc.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

На правах рукописи

АЛИЕВА ГАБИБА МИРПАША кызы

**АРАБО–ПЕРСО–ТЮРКОЯЗЫЧНЫЕ НАДПИСИ
НА СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПРЕДМЕТАХ ИЗ МЕТАЛЛА
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

5505.02- Археология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории

БАКУ – 2013